

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут літератури імені Т.Г. Шевченка

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО • Сергій ПЛОХІЙ
Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Сергій БЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Мирон КАПРАЛЬ • Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК • Всеволод НАУЛКО • Світлана ПАНЬКОВА
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ
Ярослав ФЕДОРУК • Андрій ФЕЛОНЮК • Варвара ШУЛЬГА

Михайло
ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 13

Серія

Літературно-критичні та художні твори
(1887–1924)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2012

УДК 94(477)
ББК 63.3 (4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою "Українська книга" 2012 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядкування, коментарі, мовна редакція текстів М.Грушевського та пояснення слів —
Галина БУРЛАКА

Переклад висловів іншомовного походження — Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2012
- © Інститут літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України, 2012
- © Бурлака Г., коментарі, 2012
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2012

РОЗДІЛ IV

НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ, ФРАГМЕНТИ

[ПРИВАТ-ДОЦЕНТ]

I

В актовій залі університету починався диспут*.

Декан, зігнений в каблук над широкою ясеновою катедрою так, що трохи не діставав підборіддем до її краю, своїм вискльивим, шепелявим голо-сом вичитував *curriculum vitae* [життєпис] магістранта. Члени факультету в синіх мундурових фраках, згідно з “новоустановною” модою*, засідали в переднім ряді, тимчасом, як неумундировані члени університету, всуміш з “любителями просвіщення”, що відізвилися на се стереотипове запрошення університету*, заповняли дальші ряди крісел, відгороджених балюстрадою від решти залі, призначеної для студентів, охочих подивитися на позорище одного з своїх гонителів і неприятелів.

Їх було сим разом багато, і вони, проходячи повз старшого педеля Івана Івановича [було — Крюкова, закреслено автором. — *Упор.*], добродушного представника “добрих” університетських традицій, іронічно ухмилялись, бачучи за ним зігнену, наче поломану, фігуру Крюкова, що звичайно з’являвся в дражливих хвилях, коли можна було сподіватися якогось інциденту. Про нього оповідали, що він знає в лице всіх студентів — се було до певної міри правдоподібно, бо він довгими літами завідував видачею студентам кореспонденції в маленькій домку на полудневім дворі, і та манера якогось пильного розглядування, з якою його очи визирали з-під лоба низько похиленої голови, підтримувала сю репутацію і поголоску, що ректор умисно наряжає його всякий раз, коли занюхе можливість якоїсь студентської історії.

Приват-доцент Канюка, сьогоднішній магістрант*, мав пікантну репутацію не тільки україножера, але й українського ренегата, і ректор Етінгер, що в <нерозб.> всякого рода кар’єристичних знарядь репресії, зверненні на українців, по традиціям Київського університету вважав особливо корисними, з приємністю передбачав можливість якого-небудь українського вибрику з нагоди сього диспуту. І він не помилився бодай у тім, що дійсно ся репутація Канюки і деяка надія, що, може, дехто з старших українців, які мали його “на пельку”, скористають з нагоди зробити йому яку-небудь пакість, привели на нинішній диспут чимало українців з категорії “любителів просвіщення” і призначених до стояння за балюстрадою студентів.

Кілька порожніх крісел в задніх рядах притягали їх увагу. Знайома курсистка подавала знаки старості третього курсу Ковалькови, показуючи на порожні крісла і на прогалину між балюстрадою і стіною, куди особа, не занадто обтяжена трьома геометричними вимірами, могла з деяким зусиллям протягнутись. Ковалько, не хотючи виступати солістом, намовляв до сеї невеличкої авантури своїх сусідів і товаришів — Дяконенка і Іваницького. Але Іваницький відмовивсь рішучо.

— Ви знаєте, Ковалько, що я не люблю попадати в ніякове становище, — прошепотів він йому. — Нехай червоніють мої ноги від стояння, а не моє лице, коли субікови прийде фантазія випросити мене назад за балюстраду.

— Ви диявольськи розважний чоловік, Іваницький, — відтяв Ковалько. — Але ми з Дяконенком не дійшли ще до такої скаженої розсудности, і тому замінимо стоячу позицію сидячою.

І вони доволі щасливо просунулись під стіною, забравши на себе зовсім незначну скількість державного вапна, і сіли по обох боках знайомої курсистки.

— Виє як! Наче справжня гієна, — сказав Дяконенко курсистці, показуючи на декана.

— Я застав його сими днями в не дуже милім положенню, — додав Ковалько. — Жінка, очевидно, тільки що вигнала його з дому, і він стояв під дверима і канючив у шпару, не можучи відчинити двері, тому що вони були заложені на ланцюжок: “Я піду, але дайте принаймні мій капелюх!”

Він доволі влучно удав гнусавий, виючий голос декана, що саме, більше ні[ж] коли завиваючи, бо спішив скінчити *сигтісульт*, вертів своєю гострою головою, що доволі забавно оберталася між чорними ботфортами державного фундатора університету*, що займав центральне місце в галереї портретів, над самою катедрою, розставивши ноги над головою декана, в джигунястій позі найбільш бельамістого з монархів Європи*.

— Я як нічого, — оповідав далі Ковалько, — з повним респектом привітався з ним, пояснюючи, що хотів позичити у нього книжку Корзона*, і він в антрактах між тими ляментациями, котрі посилав у шпару, толкувався і звинявся, що не може прийняти мене зараз, бо має пильну справу. Я дочекався, поки розгнівана дружина не викинула йому його котьолка на [кінець сторінки 6. Далі — с. 7, за первісною авторською нумерацією — с. 10. — Упор.]

С. 7 (10).

...чортовому синові! Ви знаєте, що в мене українські вірші єсть, що він писав, будучи студентом? Так, так! Я його знав, як він ще тільки з своїх Кобеляків приїхав, — я ще йому, чортовому синові, на чоботи дав. А громаді скільки він коштував? Такий був патріот, українофіл, куди-куди!.. Я його й Яроцькому передав, може, здасться, кудись уклеїти, — нехай собі чортів син пригадає...

— Тихше говоріть, Іване Терентійовичу, бо он декан їх оглядається за непорядком, — прошепотіла курсистка.

Іван Терентійович утих. Але хвилин за десять він знову з розпукою заговорив до Дяконенка.

— Не витримаю цього пустопорожнього балакання. Аж у животі починає грати і корчити. Се чиста напасть... [Кінець с. 7 (10). — Упор.]

С. 8 (52).

...ску тему і не візьмуть за се гонорару! Він уважає пекучою потребою український журнал, українською мовою, котрий би самим виглядом маніфестував би існування українства, а не давав би можности зачисляти себе між здобутки російської культури, між знаряди обрусіння, якими були й будуть усі українофільські часописи й журнали, видавані по-російськи. Коли не можна мати такого журналу в Росії, треба заснувати його в Галичині, працювати в нім і дбати про якнайбільше поширення в Росії. Він докладав на однім з попередніх зібрань, що можливість такого журналу єсть, що потрібні для нього кошти знайшлися, і треба українцям підтримати сей плян, а не вкладати свою енергію й кошти в російські видання, в тім роді як “Минувшее”*.

Ся промова зробила вражінне бомби, що розірвалася в сім покої. Яроцький, Загородній, катеринославський земець, навіть Іван Терентійович, — всі обурилися против такого “узького націоналізму”, як вони його назвали. Вони називали се проповіддю обскурантизму й квієтизму, що усвячує пасивність і бездіяльність, з огляду, що активна робота неможлива в національних формах. Вони питали, чому він посилає своїх дітей до російських шкіл і не зрікається зовсім шкільної освіти, тому що вона не ведеться по-українськи. Питали, чому він писав в “Основи” і в “Київським телеграфі”, коли вони не були українським або чисто українським видавництвом, як “Основа”. Іван Терентійович ображався за великих провідників українства, котрих таке ставлення питання пошиває в двозначну ролю, тому що вони не писали по-українськи або всі головні твори писали по-російськи. Особливо роздраженні були Яроцький і Загородній, що відчували тут атаку против них, бо вони не писали ніколи по-українськи, хоч все мали претензію вважатися визначними членами української громади. Вони, одначе, не рішались перенести дискусію на ґрунт *ad hominem* [у русло персональних закидів], — заявити, що за сим національним ригоризмом сидить реакційний зміст, легковаженне поступового руху, поскільки він не виливається в національних формах, а толерованне всякого назадництва, коли воно покрито національною формою. А Малицький тим часом перейшов “на конкретний ґрунт”, нагадуючи різні приклади малодушного опортунізму, прикрих компромісів з боку громадян, що не додержували своїх обіцянок українським виданням, друкували в російських часописах статті на теми, взяті в українських, кривили душею в своїх національних поглядах страху ради московська, висловляли публічно думки, недопустимі для переконаного українця.

Се все було прикре, бо, кінець кінцем, дрібне, віддавало маломістечковою спліткою, дихало не принципіальною ріжницею, а особистою обра-

зою. Задорожній, довго слухавши, перейшов на загінну стежку. Він почав нагадувати факти ультранаціонального опортунізму. <Приложування> до клерикальних і консервативних кругів на Україні й залицяння до них в Галичині, похвалювання парафіяльних шкіл за те, що менше русифікують, ніж міністерські, й таке інше.

Іванови Терентійовичеви се надоїло, і він перший дав починок до виходу, хоч іще не було пізно. Інші пішли за його прикладом.

III

Молодіж, вийшовши від Яроцького, не схотіла розходитись по домах, а постановила перейти на Володимирську горку, бо час був ще занадто ранній. Вони пройшли повболоныці Володимирською улицею, перекидуючись кількома словами з нічними дівчатами, що зачіпали їх по дорозі. Постояли на Софійській площі і поглузували з Богдана Хмельницького. Матюшенко пригадав історію, як Богдана "видержали" кілька літ при Старокиївським участку, коли привезено до Київа його статую, а фундамент був іще не готовий*, а Іваницький згадав, як приїздячи малим до Київа, він кожного разу дивувався цегляному стовпови, на котрім стояла стара дерев'яна скриня "з ручкою" — в котру була зароблена Богданова рука з булавою, що виставала з головної коробки.

Серед цього глумлення надійшов київський старожил і "кладез історій" Дементій Іванович й, пізнавши Іваницького, привітався й прилучивсь до молоді компанії. Він оповів передусім, як перед відкриттям монументу йшла кореспонденція між Київом і Петербургом на тему, які військові <почести> належить віддавати Хмельницькому при церемонії відкриття, себто, в якій військовій ранзі його рахувати. З Петербурга була відповідь: рахувати його в ранзі фельдмаршала, і генерал-губернатор, і особливо його жінка, що рахувала свого чоловіка "в некотором роде" гетьманським наступником, був дуже вдоволений такою високою рангою свого уряду.

Тоді Череваник став згадувати зміст статті, яка була написана для "Минушого" з нагоди... [Кінець с. 13 (57). Далі — с. 14 (62). — Упор.]

...стихії він стояв ворожий пост, обсаджений всякого рода опричниками, щоб стерегти сього народу, гасити кожний порив його до волі. І в тім, що в нім діється, в тій мерзоті, що виростала і розросталась з нього, не винен ні нарід, ні нація...

— Ну, а Богданови, по-вашому, варто було ставити пам'ятник, чи ні? — підняв питання Матюшенко.

— На се є відповідь у "Кобзарі", — сказав Іваницький.

“Стоїть в селі Суботові
На горі високій
Домовина України —
Широка, глибока...”

І він піднесеним голосом по сім прочитав:

“Занапастив єси вбогу
Сироту Вкраїну —
За те ж тобі така дяка:
Церкву-домовину
Нема кому полагодить...”*

— Одно слово : “Амїнь тобі, великий муже,
Великий, славний, та не дуже...”*

— Ви так думаєте, — сказав Матюшенко...

[С. 15 (86)]

...ло б се значити, що ся релігійність все більше степенується, переходить у психоз, і його релігійна манія являється дальшим ступенем, неминучим логічним моментом в сім <дієдичнім> процесі! Він настільки володів своїми духовними силами, здібністю аналізу і обсервування своїх вчинків, гадок і настроїв, що у нього самого не було ніяких сумнівів щодо аномальності, хоробливості, психозности сих релігійних настроїв. Він порівнював ті припливи побожності, моменти втіхи, які вона йому давала, пароксизми аскетизму, які вона йому приносила в дитячих роках, коли він випорпував з Євангелія чи з Біблії який-небудь новий релігійний догмат, котрий починав переводити й пильнувати з заїлістю сектанта. Але се було не те, що переживав він в останніх роках, наслідком [далі — с. 16] тяжких духових потрясінь, котрі йому прийшлося пережити в критичнім моменті переходу до повної зрілості, коли йому — хлопцеві з підвищеною амбіцією, першому ученикові і окрасі гімназії, довелося скоштувати ганьби і пониження, випростуватись, звинятись, вирікатись.

Се була історія з викраденими екзаменаційними темами*, в котру замішались випускні кляси гімназії цілого міста — і в котрій угрыз також і він. Він стратив через се не тільки золоту медаль, але й далеко більше — поважанне і певність себе, і відчув се болюче*, цілком як каже пісня:

“Стратив честь — багато стратив,
Мусиш сильно працювати,
Аби наново при[д]бати.
Коли ж сміливість ти стратив, —
Стратив все — нема чим жити,
Не було чого й родитись”.

[С. 17]

Родинні нещастя, які прилучились до сього, коли й без того він був збентежений, рознервований, депрїмований, — до решти захитали в нїм віру в себе, — і дали нову провідну ідею: ідеал євангельського “нищого духом”, культ повної покори і резигнації, уникання всього, що може підіймати

амбіцію, бажання успіху й слави, почуття переваги й висшости, — все те, що було нервом його дотеперішнього життя. А щоб досягнути се, розтоптати сю жагу слави, успіху, триумфу і людського подиву, котру він далі чув в собі, він старався тлумити в собі мету й амбіцію підпорядкованнем свого розуму “юродству віку сього”, котрим мусить бути мудрість Божа в очах людських. Перефразуючи великі слова: я вірю, тому що се абсурдне*, він міг сказати: я сповняю се тому, що се абсурдне. Він “юродствував во Христі”, щоб убити в собі гордість, амбіцію — але весь час змушував себе до сього юродства. Він ніколи не міг безпосередньо віддатись йому — ніколи не міг заглушити в собі самоаналізи, яка не переставала йому нагадувати, що все се являється тільки проявом малодушности і недовір'я до себе. І виставляючи себе свідомо на здивованне, підозрінне і посміх своєю надмірною побожністю, яка могла дати йому незаслужену і ненависну репутацію клерикала, обскуранта, тартюфа*, кар'єриста, — він заразом пильно проходив всі щаблі життя, прийнятого в тім кругу, в яким обертався: пильно здавав екзамени, ходив на лекції, писав праці — вносячи, зрештою, й сюди ту ж повисшену скрупулятність і обов'язковість, як і в свої релігійні практики. Він, очевидно, носив в собі надію, що всі ці релігійні крайности відпадуть і дадуть йому змогу віддатись праці, котру любив і котрій вірив. І в сім, властиво, лежало джерело його мук.

Він примушував себе цілими годинами і днями — спеціально всі неділі і свята читати і перечитувати Біблію, різні непотрібні йому, <нерозб.>, фальшиві, лицемірні церковні часописи. Він, так цінячи кожду робочу хвилину, марнував сотні, тисячі годин на непотрібну лектуру, в той час як розум, моральне почуття голосно протестували против того, що він сам уважав непростимим марнованнем часу, потрібного для роботи, котру не тільки любив, але вважав цінною, корисною, святою — своїм властивим служенням Богови. Він відривався від неї, щоб бігти до церкви, щоб відстояти службу Божу, вечірню, молебень, тому що боявся, що, не послуховавши сеї понуки, яка підіймалася в його мислях, він потім буде докоряти собі, мучити своє сумління. Більше того — в сім бажанню оминати страху перед собою, перед новими абсурдами, які він загадає собі за кару своєї гордості розуму, для його пониження і потоптання разом з нею своєї людської гідности, він доходив до проявів забобонности, до різних охоронних церемоній, магічних знаків і формул, котрі його хора психіка творила для заспокоєння свого тероризованого духу, своєї змученої уяви, і котрі він мусив проказувати в мисли, перериваючи мову, або проробляти рухами, ризкуючи здатися божевільним. І аналізуючи тверезо, він бачив ясно, що все се були явища одного порядку з релігійними актами, які проробляв він.

І отсе неустанне підозрінне чи навіть переконанне, що тими проявами побожности чи обов'язковости він сповняє повеління свого категоричного

імперативу, а годить тільки своїй малодушності — боятись можливих прикрих наслідків, то все, значить, впливає тільки з непевности себе, з невіри в свої духові сили, в можливість панувати над собою — гризло його найбільше.

Правда, в усім сім було дещо й більш цінне, він відчував се — було бажанне подвигу, підпорядкування своїх бажань і вражіннь тому, що він уважав своїм обов'язком. Сей культ обов'язку виховала в нім сім'я, атмосфера скромних і пильних робітників, що його виходила, але він вніс і сюди свою пристрасну, неурівноважену вдачу, яка завсіди вимагала якоїсь мети, яка б усе захоплювала, якоїсь домінуючої ідеї, яка тяжіла над життям, щохвилі давала йому себе відчувати*. Так, хлопцем він мучив себе, примушуючи трохи не напам'ять витверджувати задані лекції, виучувати все, не пропускаючи дрібного друку і приміток, необов'язкових для запам'ятання. І тепер вносив сей же <нерозб.>, прикрий сектярський дух обов'язковости в свій університетський курс, в сповнюванне всіх ідіотських, обскурантських приписів нової університетської устави 1884 р.* Обов'язково носив форму, пильно ходив на всі лекції, на всі приписані курси. З завзяттем студіював клясичну фільольогію, котру ся устава зробила обов'язковою для істориків і славистів однаково, як для клясичних фільольогів. Вгризався в латинські і грецькі тексти до того, що вони йому ставали інтересні. З повною готовністю говорив по-латині — в заведених одним з професорів дискусіях.

Всі сі новоустановні новини студентство, особливо з старших курсів, приймало дуже нерадо, як силоміць накинене правительством, і вважало навіть добрим тоном виявляти байдужість і неохоту до сих дисциплін, а в тих, що не виявляли такої неохоти, воно готово було бачити опортуністів і кар'єристів. Але через се Іваницький вважав для себе пунктом чести не плисти за хвилею, не гнатися за популярністю, котру можна було купити дешевим легковаженнем примусових клясичних дисциплін. Він готов був афішувати серйозне відношення до них, як вважав негідним ховатися з сповнюваннем релігійних обрядів. На лекції богословія, обов'язкового предмета, котрого ніхто з студентів не слухав (крім перших лекцій, на котрі приходили новаци), Іваницький не тільки ходив акуратно, але й записував сі виклади. Був се факт в літописях університету настільки нечуваний, в практиці старого професора-протоєрея Фаворова* небувалий, що він став думати, що сей пильний студент умисно на глум приходить на його лекції, аби займатися якимсь стороннім писаннем. Не витерпівши, він зробив одного разу Іваницькому замітку, що він міг би займатися писаннем де-небудь в іншій місці, й Іваницький, на велику втіху нечисленних свідків сього інциденту, мусив йому показати, що таки записує його лекції.

Так, у сім “юродстві” було, без сумніву, бажанне подвигу, бажанне страждати за щось, служити чомусь, жертвуючи популярністю, репутацією. І чи не було се також прокляттям часу, який перетяв всі дороги до умової громадської роботи, до боротьби за національні права — що він своє

бажанне подвигу не міг обернути на щось інше і краще, як провокованне запідозрювань своєю побожністю і академічною лояльністю.

Кому се було потрібне, скажім, що він наложив собі заборону на белетристичне писання, котре колись так любив, і воно йому так удавалось часом — заборонив його собі, і щоб дати вихід своєму нахилу до писання по-українськи, взявся до перекладу тих житій*, котрими вчора так скандалізув[ав] колегів. Розуміється, коли б було якесь живе літературне життя, якась преса, була можлива якась популярна література, по вільному вибору, він би, може, й менше займався самокопирсаннем та боротьбою з вітрянками — з своїми “примусовими ідеями”, які доводили його часом до розпуки, вичерпували всю енергію, відбирали всяку охоту і смак до життя.

Такі гіркі гадки ходили в голові Іваницького під час, коли він, відсто-явши службу Божу, вертав додому. Самовар, поданий тим часом Марією, він застав уже застиглим і, спішно проковтнувши шклянку холодного чаю, подався з Вілемсом* під пахвою до ботаничного городу*. Пані Мончинська перепинила його по дорозі запитанням, чи не міг би він їй дати трохи грошей “на будучий рахунок”, й Іваницький нервувався, що тратить ранішній час, і поспішив її збути обіцянками дістати десь грошей, — і поспішив до саду — через бічну фірточку при Караваєвській улиці*, кудою він ходив звичайно. День був гарний, і ясне світло поволі розганяло гіркі настрої, які піднялися від тих усіх роздумувань, наслідком “малодушного упадку”, який тільки що довелося йому пережити. Він пройшов з головної алеї наліво бічною стежкою вздовж Караваєвської улиці, кудою він ходив звичайно, бо там не було людно, як на стежках під університетом і при бульварі, а знов не заносило з тих смердючих потоків, що спливали долом, затроюючи повітря університетськими поміями, які економне правління спускало просто сюди, щоб не тратитись на каналізацію. Затримав ходу, щоб потішитися світлотінею сих затишних стежок, листем дерев і запахом рослини. Потім розкрив книжку, щоб почитати на-поході, бо стежки були порожні. Мало хто взагалі сюди заходив, і сим разом зовсім не видко було ніко[го]. Так тихою ходою наблизивсь він до звичайного місця своїх занять — маленької округлої полянки, обсадженої липами, де він проходжувався звичайно й сидів на лавочці під <нерозб.>. Але наближаючись, він відчув присутність людей і підняв голову. На велике здивованне він побачив кілька поліцаїв і між ними — мундур околodka. Надійшовши близько, зрозумів причину: се був наряд поліції, що списував протокол з знайденого удавленника. Очевидно, він повісивсь тут ще звечора, на сій полянці, на одній з сих милих лип, але його запримітили тепер зрана й дали знати поліції.

Його тільки що одчеплено, очевидно, і він лежав на землі, задубілий, як дерево. Кинувши на нього перший неуважний погляд, Іваницький помітив,

що сей нещасливець йому познаку. Тоді він підійшов і уважніше приглянувся йому, і тоді пригадав собі, звідки він його знає.

[С. 28 (99)]

Се було кілька день тому. Іваницький сів тут уже, на сій полянці на лавочці й студював щось, коли почув, що хтось наблизивсь і сів поруч. Він, не дивлячись і не відводячи очей від книги, хотів підняти з лавки, — але той заговорив до нього по-російськи:

— Добродію, я не маю ніякого заміру проганяти вас з вашого місця. Навпаки, я хотів би, щоб ви вислухали мене.

Тоді Іваницький лишився й поглянув на нього. Се був доволі чисто, але бідно убраний “пан”, не старий чоловік, “без особливих приміт”, з худим лицем і гіркими зморшками наоколо рота.

— По-перше, пане студент, чи не могли б ви мені дати, чи як то мовиться, позичити кілька грошей, бо я сьогодні не їв і не маю ні копійки.

Заклопотаний Іваницький поліз по всіх кишнях і, перешукавши й повернувши їх для кращого переконання [с. 29 (100)], назбирав щось коло двох рублів, котрі й передав незнайомому. Тоді він сказав:

— Дякую! А тепер позвольте вас спитати, нащо ви сидите тут і марнуєте свій час на мимренне сеї книжки? Чи ви боїтесь, що не проживете без університетського іспиту? Чи ви хочете невідмінно казньонної посади і кар’єри? Чи ви боїтесь, що вас не вважатимуть досить розумним, коли ви не матимете університетського диплому?

Заклопотаний таким несподіваним питанням Іваницький відповів, що для того заняття, котрим він хоче займатись, вимагається університетський диплом і що він не хоче виканючувати його у професорів і залежати від їх ласки, то вважає потрібним бути відповідно приготованим, і для того вчиться. [Кінець с. 29 (100). Далі — с. 30 (103)]

V

У Яроцького мали зійтись нові співробітники і члени редакції “Минувшого”, щоб обговорити деякі редакційні питання. Тому Марина знову поставила самовар, купила велику в’язку бубликів і застелила в кабінеті-їдальні-спальні Яроцького стіл чистою застілкою. Лямартін, прослідивши за її рухами сі перспективи, з свого боку заявив бажання взяти участь у сім прийнятті і вибрав собі місце на столі коло тарілю з бубликами. Тому з сього [боку] застілку закачано. Заставши його на таким малозвиклім місці, панна Куницька, прийшовши з своїм братом, котрого далі усильно вислали між українську громаду для розвитку в нім громадських інтересів, хотіла його взяти собі на руки, але Лямартін, дуже здержливо відповівши на її привитанне... [Кінець с. 30 (103). Далі — с. 31 (116)]

... мало від філантропії, котра завше тяжка для чоловіка, і думав, що знайду собі заробок і так, а працювати буду над громадськими роботами, котрі робив же я й попри римських древностях і будучи на службі. Маючи поки що гонорар за мої статті, я обходився без громадської пенсії й за кінець 75-го року поставив товаришам Федьковича “Козаки й татари” і половину “Малорусских преданий”*. В цей час мені проведено було видавати “Громаду”* за границею. Доведений до великого скептицизму в літературних прожектах братії пробою “Кієвского телеграфа”*, я опиравсь цьому прожектору і подавсь тільки in extremis [під тиском обставин]. Тоді поступив я й на бюджет, котрий мені положено 1600 руб., по 940 фр[анків] за 100 р. В свій час я посилав потрібні рахунки... [Кінець с. 31 (116). Далі — с. 32 (125)]

... різночинець, і каятись зовсім немає чого, і російське самокопирсанне, світова туга на руїнах родинного маєтку Неєлова може хіба руйнувати енергію й ініціативу, а не підіймати їх.

Інший доводив, що заставити гадячан чи галичан читати Маркса або Мена* в російськiм перекладі, се сливе такий же Геркулесів подвиг, як і встромити їм в руки європейську книжку, і замість потурати їх пасивности, тицькаючи їм в руки російську книгу, краще нахилити до європейського оригіналу.

— Легко сказати! Нахилити! Коли самі українські світильники збагачують українську літературу тільки перекладами з російського, все однаково, чи перекладають вони російські твори, чи англійські, чи навіть польські! — відказував Задорожній.

— Треба, значить, вимагати... [Кінець с. 32 (125). Далі — с. 33 (127)]

VI

Від Штаньги прийшов лист, що він себе почуває добре, хоче пожити на селі й просить приїхати до нього котресь з дітей. Але разом з тим листом був лист від управителя: він доносив, що у Штаньги був місцевий лікар, оглядав його і на запитання управителя велів бути напоготові з огляду на можливість катастрофи й радив повідомити про се сім'ю. Пані Штаньгова з розмови з домашнім лікарем і без того набрала переконання, що ся хвороба — остання, і питання може бути тільки про те, як довго вона протягнеться. Діставши листа, вона рішила поїхати з обома дітьми і з лікарем, з тим, щоб вернутись, коли хвороба зтягнеться, або викликати Канюку, коли катастрофа наближилась справді, щоб в його товаристві і при його помочи пережити сі прикрі хвили. Ніколи не прив'язана до Штаньги сердечно, прийнявши шлюб з ним як розумну і практичну, хоч і неприємну комбінацію, вона не набрала ніякого теплішого почуття до сеї злісної роздражненої людини і в дальшiм пожиттю з нею, і все її старання йшло на те, аби звести до мінімуму ролю

чоловіка в її життю. Вона доволі скоро зіквідувала свої фізичні відносини до нього — після уродин своєї другої дитини, на котрій постановила поставити крапку і своїм материнським обов'язкам, і ще раніше вимовила собі повну свободу життя, відносин, знайомостей і зміни пробутку, без огляду на бажання й вимоги свого чоловіка. Їй прийшлося витримати з сього приводу кілька неприємних сцен і сутичок з чоловіком, але вона перенесла їх доволі легко, не жертвуючи їм нічого “з крові серця і соку нервів”, тимчасом, як Штаньга відхорував сей епізод як тільки міг, усім своїм тілом і духом, і з них виніс початок чи обгострення тої хвороби серця, що від того часу то затримуючи, то прискорюючи свій алюр, невпинно вела його до остаточної межі людського існування.

Хоровитий, незрівноважений, нетактовний, він викликав у ній з перших же часів їх спільного пожиття глухе, але глибоке презирство людини здорової й зрівноваженої до каліки, аномального тілом і духом. До шлюбу вона дивилася на нього знизу вгору, боязко, але невважливо; по шлюбу стала дивитися згори, не поважаючи, а скорше дивуючись якимсь позитивним прикметам, зручним вчинкам і успіхам, коли вони йому припадали, добачаючи в них не докази його здібностей чи взагалі якихось позитивних прикмет, а скорше дивні і неоправдані забаганки, гримаси долі, яка уділяла якісь успіхи сьому нуждареві-каліці.

Духово нерозвинена, вона не захоплювалася ніякими духовими інтересами, що виходили за межі її міщанського життя. Вона знала науку, мистецтво, політику як ремесло розумних, котрі на нім роблять кар'єру, добробут, багатство, а дурні спотикаються і розбивають на тих справах голови, не вмюючи з них зробити відповідного вжитку. Штаньга коли б і зробив собі дійсну релігію з тих політичних і соціальних гасел, котрим, кінець кінцем, пішов на службу, не потрапив захопити їми тверду і узьку голову своєї дружини, але він і не пробував вести пропаганду їх у власній сім'ї. В нім жило якесь не вповні усвідомлюване побоювання, що в тім крузі, де його знають так близько і, мабуть, бачуть наскрізь, не вірять в щирости його служенням консервативним і централістичним гаслам, і всяке позування в ролі лицаря сих <нерозб.> буде виглядати їм як фальшиве і будитиме неприємне почуття. Тому він не любив говорити на політичні теми у себе дома. Він, зрештою, мало й жив у сім'ї, коли не рахувати обов'язкової присутности за столом їдальні. Оскільки він не <випирав> шкіряного фотеля свого робочого кабінету, він сів у своїм кабінеті домашнім, і стара царатова софа була найближшою повірницею невеселих гадок сього громадського невдальця, в котрих він перед самим собою старався не доводити до кінця — бо такі кінці випадали занадто прикро і безвихідно. Але коли він не відкривав своєї душі сім'ї, й сім'я не відкривала йому своєї. Його внутрішнім життям тут ніхто не інтересувався. Він давав засоби на життя — от усе, чого хотіли

від нього. Коли інтересувались його виступами, конфліктами з місцевими партіями, полемікою, яку заводили з ним інші органи преси, — інтересувались сим як цифрою передплатників, як урожаем в маєтку: се впливало на дохід, на засоби, котрими можна було розпоряджати, на перспективи, котрі можна було собі позволити. Поза тим який інтерес в крамі, яким торгує ся газетна лавочка?

Він любив свою жінку всею повищеною силою фізичної пристрасти каліки. Він чув себе на семім небі, коли натиском батьків, що відповідно оцінили перспективи, які відкривала їм ся женячка, вдалося видобути згоду від молодой красуні. Вона була дуже гарна тоді — як се можна було зміркувати і по теперішньому її видови. Великі чорні очі своїм матовим блиском прегарно заслоняли бідність її мозку, а свіжі милі губки — трохи занадто випуклі і вивернені, видаючи якусь далеку домішку тюрко-арабської крови, надавали краси й чару тим не дуже змістовним словам, що виходили “з-за огорожі її зубів”. Але добившись свого, взявши її, він став з гірким жалем переконуватись, що не володіє нею ніскільки, і супруже пожитте, віддаючи в його розпорядження її тіло, закулене і законтрактowane за ним всіма прийнятими формальностями, ніскільки не причиняється до дійсного володіння нею. Вона зіставалась такою ж далекою й чужою, своєю, а не його, як тоді, коли індіферентно стрічала його залицяння в убогім домі свого батька, і тоді, коли він увів її до свого дому, можливо, комфортабельно й багато, як на ту буржуазну сферу, обставивши його, і тоді, коли вона подарувала йому його першу — й однуку — дитину. З страхом відчув він вхід першого коханця своєї жінки. З страшними муками, з витонченими впливами зависти обсерваційними здібностями слідив за їх фліртом, що прибирав все більш серйозний і небезпечний характер, — тоді він виступив в ту згадану вище розпачливу боротьбу за своє право на жінку, покликавши до помочи всі засоби свого духу, стараючися розбудити в ній якусь ніжність, якусь вдячність, [здатність] відкликатись до інтересів сім’ї, дитини, буржуазного спокою її існування, незаплямленості її репутації, котру могли нарушити занадто легковажні відносини до нового приятеля. Все було даремно, він мусив відступити. Але йому ще зіставалась тоді надія, що се буде недовгий епізод, перший і останній, що жінка, не оцінивши його, не знайде і в новім приятелю нічого, що зможе його тривко й тісно прив’язати. Вийшовши заміж без любови, вона з приливом життєвої енергії, по породі першої дитини, унеслася бажаннем скоштувати кохання, дізнати його раювання, доступити сеї найвищої життєвої втіхи, як її прославляють, — бодай перевірити, чи дійсно вона приносить таке щастє. І Штаньга думав, що вона скоро переконається, що *l’amour n’est que ça* [це не любов] і з обіймів нового приятеля вернеться знову до нього. Він же ясно бачив всю перевагу свою над сим добродієм і припускав, що й жінка його оцінить, наскільки він розумніший,

дотепніший, талановитіший, і вернеться, коли переконається, що рівні ноги його суперника ще не дають їй ніякого особливого щастя в життю.

Та їй ся надія його обманула. Жінка справді, мабуть, скоро переконалася, що ніякого особливого щастя новий приятель їй не принесе, і вернулася під мужеську владу свого законного чоловіка — але ненадовго, їй скоро знову зачала флірт з новим добродієм, і тепер уже взяла рішучий і безповоротний розвід, хоч і неофіційний, з Штаньгою, виключивши його від спільности ложа і зіставивши тільки при спільности столу. З того часу жовчна туга остаточно оповила Штаньгу їй навіки притьмила для нього світ сонця і блиск ясно вичищених бронзових приборів його особняка при Великій Підвальной улиці*. Роздумуючи про своє життя на старій канапі свого кабінету, він все частіше приходив до переконання, що він з своїми здібностями, знаннями, досвідом, кінець кінцем, самий собі вульгарний невдалець, який з усіма своїми талантами й трудами не спромігся здобути ні слави, ні любови, ні поважання. Що найвище — його, може, боялись, ненавиділи, дехто принаймні, а більшого він так і не добув собі.

Остання пригода, коли він застав жінку з Канюкою, дуже дошкулила йому, — власне, що се був Канюка, котрого він, так би сказати, підняв з нічого. Людина дуже обмежених здібностей, нічим не визначна, вона була приємна йому тільки своїм, — як здавалось, — безмежним поважанням, відданістю, обожанням, яке виявляла до Штаньги. Йому подобалося чути такі ентузіастичні похвали, таку згоду без застережень, признання його поглядам, його тактиці з уст вихованця української громади, що виріс між українцями, — значить, міг оцінити відповідно всі аргументи, які висувались в тих кругах против його діяльності, против його тактики, і все-таки відкинув їх, щоб стати його... [Кінець с. 43 (137). Далі — с. 44 (150)]

VII

Штаньгу ховали з незвичайною помпою. Правительство бажало підчеркнути свою вдячність вірному і цінному слугі. Він непохитно, жертвуючи своєю репутацією, боронив правительственный курс, — а прецінь, по старій репутації його ніхто не важився назвати продажним пером, урядовою креатурою, простим запроданцем. Такі оборонці правительству трапляються нечасто. І цар прислав пані Штаньговій <кондоленційну> телеграму з коротким компліментом заслугам її покійного чоловіка. Міністр внутрішніх справ широко розписав “незабутні послуги... [На цьому рукопис уривається, сторінка недописана. — Упор.]

с. 433 ... *пана Лінчицького, под[е]стату волинського...* — правильніше “подесту”, тобто представників місцевої виконавчої влади.

... *пан Лінчицький завівся з сусідом й подав протестацію на гродський суд в трибунал* — гродські суди, старостинські суди — державні суди першої інстанції у великих карних справах на території давньої Польщі, з 1434 р. заведені й на українських землях під владою Польщі. Обиралися шляхтою. Розглядали кримінальні і цивільні справи шляхти, а також інших верств, якщо справа стосувалася шляхти. Виконували вироки вищих судів у кримінальних справах.

... *він часом заїздив теж сусідні лани...* — тобто розбійним нападом відбирав землі інших поміщиків.

... *ткач Микита забрав свої цівки та ляди...* — автор назвав лише дві деталі давнього ткацького верстата — кросен, маючи тут на увазі все обладнання для ткацтва.

с. 434 ... *було це перед Іллею...* — день пророка Іллі відзначається 2 серпня за н. ст.

с. 445 ... *після першого Спаса...* — 14 серпня — Перший Спас, також називається Маковія, Медовий, Спас на воді.

... *судові рочки...* — періодичні сесії гродського суду. Протягом року відбувалися три такі сесії: у січні, на початку червня та у вересні. Кожна така сесія тривала 4 тижні.

... *мали бути після другої Пречистої...* — 21 вересня — Різдво Пресвятої Пречистої Богородиці, яке також у народі називається Другою Пречистою.

... *серед розкішних лісів, не зазнавши лиха од гут та буд...* — гутою називали підприємство з виробництва скляних виробів, яке потребувало поташу. Місця перепалення деревини для добування поташу називались будами. Часто гуті і буди в інтересах виробництва розташовували поряд.

с. 451 *Турійськ* — тепер селище міського типу на Волинському Поліссі над р. Турією, центр Турійського району Волинської області. Містечко вважається найдавнішою заселеною територією на Волині. Перша писемна згадка про нього в “Повісті минулих літ” належить до 1097 р.

... *І землю, всім даною, і сердешним людом / Торгуєте?! — рядки з поезії Т.Шевченка “Холодний Яр” (1845).*

с. 455 *1699-й рік повернув діло на другий бік, маєтності вернулися знову, хоча й безлюдні, на корінь спустошені* — у жовтні 1698—січні 1699 рр. відбувся Карловицький міжнародний конгрес, на якому були укладені мирні договори між державами “Священної ліги” (Австрія, Венеція, Річ Посполита, Росія) та Османською імперією (Туреччина), яка зазнала воєнної поразки. Зокрема, Туреччина офіційно повернула Поділля Речі Посполитій.

с. 458 *Олика* — тепер селище міського типу у Волинській області, розташоване на перетині доріг з Рівного, Дубна та Луцька. Вперше згадується в Іпатіївському літописі у 1149 р.

с. 465 ... *сказав Охрім...* — у автографі помилоково — Трохим.

[Приват-доцент]

Фрагмент цього твору вперше друкувався у публікації: *Бурлака Г. Це одне джерело до вивчення теми “Михайло Грушевський і релігія” // Біблія і культура: Збірник наукових статей. — Вип. 7. — Чернівці, 2005. — С. 80—87.*

Увесь збережений текст публікується вперше за автографом: Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. — Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. — Ф. І, № 3609-а, арк. 1—31.

Автограф на вузьких аркушах пожовклого паперу, текст записаний з одного боку аркуша, вставки зрідка — на звороті; майже без правок. Збереглися аркуші (згідно з авторською нумерацією): 1—7, 52—57, 62, 86—100, 116, 125, 127—137, 150, через це текст фрагментарний, з великими лакунами. Відповідно до сучасної архівної пагінації зберігся лише 31 аркуш, — таким чином, на жаль, не маємо змоги простежити послідовний розвиток дії твору. На останній сторінці вгорі зазначено “VII”, текст не закінчений, обривається на півсторінці. Цей твір у автографі, про який йдеться (єдине на сьогодні джерело тексту), не має заголовка, однак у щоденникових записах за січень 1891 р. згадано твір з робочою назвою “Приват-доцент” (М. С. Грушевський. Щоденник (1888—1894 рр.) / Підгот. до вид. передне слово, упорядкув., комент. і післямова Леоніда Зашкільняка. — К., 1997. — С. 89): “Учора прийшла на думку тема оповід[ання], де був би неудачник. Коли власні свої біди абстрагуєш на яесь типічне лице, вони легшають...” (запис 28 січня 1891 р.); «Учора вже зробив доволі, міркував за свого [Приват]-доцента”, тільки треба, щоб було не поличче [тобто не портрет однієї особи. — Упор.], а група, а то нудно буде» (запис 29 січня). Окрім цього, жоден з інших відомих нам на цей момент текстів М. Грушевського не надається за змістом до такого заголовка. Тому припускаємо, що йдеться саме про твір з першою фразою “В актовій залі університету починався диспут...”, який зберігся фрагментарно. Також на підставі цитованих щоденникових нотаток датуємо твір приблизно: січень-лютий 1891 р.

На звороті першого аркуша зазначений перелік персонажів: Канюка; Штаньга; Яроцький; Марко Петр[ович]; Етінгер, ректор; Іваницький; Ковалько, стар[оста] 3 к[урсу]; Дяконенко; курсистки; Іван Терентевич; Малицький; Купецький; Задорожній; Матюшенко; Соловейчик; Марина; Іван; Висоцький; Михальченко; Сумневич; Колька; Іван Дементевич; Мисякевич.

с. 466 *В актовій залі університету починався диспут* — йдеться про публічний захист магістерської дисертації — обов'язковий, окрім складання відповідного іспиту, етап здобуття вченого ступеня магістра в університетах царської Росії. Традиційно основною частиною захисту був диспут за участю не лише пошукувача й опонентів, але й усіх присутніх, у тому числі й студентів. При цьому, як правило, диспут розпочинали саме вони, потім до розмови долучалися іменитіші гості. Диспут завершували два офіційних опоненти. Відгуки опонентів не були відомі магістрантові наперед, а відповідати на запитання чи зауваження він повинен був одразу ж. Вихвалюння дисертації або пошукувача опонентами чи учасниками диспуту не допускалося і вважалося непристойним.

Члени факультету в синіх мундурових фраках, згідно з “новоустановою” модою... — у Російській імперії після відносної лібералізації в 60–70-х рр., коли університети користувалися правом внутрішньої автономії, розпочався період обмеження їхніх прав. Після вбивства народниками царя Олександра II у 1884 р. був прийнятий новий університетський устав, згідно з яким ліквідовувалась автономія університетів, скасовувалась виборність ректорів, деканів, професури; увесь викладацький склад підлягав перевірці на благонадійність; суттєвих змін зазнали навчальні плани та ін. Також був запроваджений обов'язковий формений одяг для викладачів і студентів. Студентський варіант описав М. Грушевський у “Споминах”: “темно-зелені сурдуги офіцерського крою з блакитним ковніром і двома рядами золотих гудзиків з державними орлами, мундири з одним рядом гудзиків і ковніром, обшитим золотим галуном, до того шпага, так звана жабоколка, і темно-зелений кашкет з блакитною обичайкою” (Київ. — 1992. — № 3. — С. 138).

... що відізналися на се стереотипове запрошення університету... — про публічний диспут-захист повідомляла заздалегідь, до участі запрошували всіх, хто забажає.

...магістрант... — здобувач, який склав магістерський іспит, але ще не захистив відповідну дисертацію.

с. 467 *... державного фундатора університету...* — йдеться про російського імператора Миколу I, наказом якого 2 листопада 1833 р. був заснований Київський Імператорський університет святого Володимира.

... найбільш бельамістого з монархів Європи — вираз обігрує французькі слова *bel ami* (любий друг, коханий), натякаючи на бурхливе інтимне життя царя.

... хотів позичити у нього книжку Корзона... — *Тадеуш Корзон (1839–1918)* — польський історик, видатний представник варшавської історичної школи, член Краківської Академії наук (1902).

с. 468 *... в тім роді як “Минушиє”* — у XIX ст. журналу з такою назвою не існувало, однак видавалася низка історичних часописів, зокрема “Русская старина”, “Русский архив”, “Исторический вестник”, “Киевская старина”.

с. 469 *... коли привезено до Київa його статую, а фундамент був іще не готовий...* — йдеться про пам'ятник гетьману Богдану Хмельницькому, який був відлитий 1879 р. з металу за проектом М. Минкешина у Санкт-Петербурзі. Наступного року статую перевезли до Києва, де вона кілька років зберігалася у дворі будинку Присутствених місць, бо на постамент, передбачений проектом, не вистачило коштів. Лише у 1885 р. В. Николаєв склав дешевший проект постаменту і вплив його в життя. Каміння для постаменту подарувала управа Київської фортеці. Сам Николаєв при цьому працював безкоштовно, до того ж на зеконюмлені гроші спроектував ще огорожу з ліхтарями. Пам'ятник урочисто відкритий 23 липня (11 липня за ст. ст.) 1888 р. на Софійській площі в Києві в рамках святкування 900-річчя Хрещення Русі. Портретні риси та особливості одягу Хмельницького були відтворені за консультаціями Володимира Антоновича.

с. 470 *...Нема кому полагодить...* — автор цитує поезію Т. Шевченка “Стоїть в селі Суботові...” (1845).

...Великий, славний, та не дуже... — рядки з поезії Т. Шевченка “Якби-то ти, Богдане п'яний...” (1859).

Се була історія з викраденими екзаменаційними темами... — тут і далі автор проектує низку власних біографічних моментів — і подієвих, і психологічних — на персонажа твору студента Іваницького. Про скандальну історію, яка сталася 1886 р. у Тифліській гімназії, коли М. Грушевський був її випускником, він детально розповів у нарисі “Як я був колись белетристом?” (опублікований у т. 12 цього видання, с. 4–5).

... і відчув се болоче... — ці події спричинили тривалу психологічну кризу, значно вплинувши на подальшу долю М. Грушевського. Юнак суттєво змінив свої професійні орієнтири, адже раніше він всерйоз готувався до письменницької праці.

с. 471 *... я вірю, тому що се абсурдне...* — одне з програмових положень учення *Тертуліана* (бл. 160–230) — філософа Стародавнього Риму.

Тартюф — головний персонаж комедії Мольєра, створеної 1664 р., чие ім'я стало загальним для означення лицемірства й святенництва.

с. 472 *... щохвилі давала йому себе відчувати* — мало не дослівно через багато років М. Грушевський напише так про власну вдачу, яка вимагала, “... щоб життя було напружене, щоб воно було наповнене вщерть — так, щоб у нім не лишалось порожнього місця, щоб воно горіло в неустійливій досягненні” (*Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1988. — № 9. — С. 131).

... в сповнюванні всіх ідотських, обскурантських приписів нової університетської устави 1884 р. — характеризуючи цей новий устав, М. Грушевський писав: “Треба знати, як ся устава покалічила філологічний факультет, і яку ненависть викликала до себе класична філологія, котрою навантажено всіх студентів

без різниці: істориків, словесників, філософів, спихнувши на другий план предмети їх спеціальності, [...] щоб убити всякий громадський інтерес в студентах університету, відвернувши їх від тих живіших дисциплін, що їх інтересували” (Як я був колись белетристом? // *Грушевський М.* Зібрання творів: У 50 т. — Т. 12. — Львів: Світ, 2010. — С. 5–6).

Фаворов Назарій Антонович (1820–1897) — православний богослов і публіцист, протоієрей. Викладач Київської духовної академії, також був професором богослов'я у Київському університеті.

с. 473 ... щоб дати вихід своєму нахилу до писання по-українськи, взявся до перекладу тих житій... — ще один виразний автобіографічний штрих із мотивацією звернення М. Грушевського наприкінці 1888 р. до перекладання житій святих. Два з них збереглися повністю (див. розділ перекладних творів у цьому томі).

... подався з Вілємсом... — можливо, йдеться про англійського військового й історика Вільяма Фріка Вільямса, автора книжки про герцога Веллінгтона (1853).

... до ботаничного городу — йдеться про один із найстаріших ботаничних садів на Україні, заснований у Києві 1839 р. як ботаничний сад Київського університету, нині — ботаничний сад імені академіка О. В. Фоміна, науково-дослідна установа Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

... при Караваєвській улиці... — вулиця в центрі Києва, спершу звалася Шулявською, у 1891 р. її перейменували на Караваєвську на честь видатного хірурга В. О. Караваєва. У 1920 р. її назвали іменем Льва Толстого.

с. 475 ... за кінець 75-го року поставив товаришам Федьковича “Козаки й татари” і половину “Малорусских преданий” — йдеться про діяльність М. П. Драгоманова (1841–1895). Названі праці свого часу вийшли друком: Повісті Осипа Федьковича. З переднім словом про галицько-руське письменство М. П. Драгоманова. — К., 1876; Про українських козаків, татар та турків. Зложив... — К., 1876; Малорусские народные предания и рассказы. Свод Михаила Драгоманова. Издание Юго-Западного Отдела Имп. Русского Географического общества. — К., 1876.

“Громада” — український громадсько-політичний і науковий літературний збірник (1878–1879, 1882) і журнал (1880). Видавався у Женеві, редактор — М. П. Драгоманов.

... пробою “Київського телеграфа”... — “Київський телеграф” — громадсько-політична літературна газета, заснована 1859 р. у Києві письменником О.-А. фон Юнком. Виходила двічі на тиждень, з 1864 р. — тричі російською мовою. У 1874 р. газету у вдови Юнка відкупила Я. Гогоцька, діяч Старої Громади мали на меті перетворити газету на свій орган. Співпрацювали М. Драгоманов, М. Зібер, Ф. Вовк, М. Лисенко, П. Чубинський, П. Житецький, В. Антонович та ін. У їхніх статтях і матеріалах розглядалися питання розвитку українського національного руху, економічні, політичні та культурні проблеми в Україні. Вийшов 71 номер газети. Після прийняття Емського указу 1876 р. і посилення україножерського курсу російського уряду газета була закрита.

... читати Маркса або Мена... — тобто твори європейських філософів. *Карл Гайнрих Маркс (1818–1883)* — німецький філософ, соціолог, економіст, політичний журналіст. Його наукові твори та економічний дослідження, об'єднані в теоретичне вчення, яке називають марксизмом, сформували основу комуністичного і соціалістичного руху. *Мен де Біран (1766–1824)* — французький філософ і політичний діяч.

с. 478 ... при Великій Підвальной улиці — київська вулиця в історичній місцевості Старе місто. Виникла як дорога поїзд міським валом, що був наспаний за часів великого київського князя Ярослава Мудрого (XII ст.). Упродовж XIX–на початку XX ст. існувала під паралельними назвами: Підвальна, Велика Підвальна і Ярославів Вал. Сучасна назва — Ярославів Вал.

“Діялось се — тому років вісімсот, трохи більше”

Публікується вперше за автографом: ЦДАЛ України. — Ф. 401, оп. 1, спр. 58, арк. 92–120.

Твір без заголовка. На арк. 114 автор поставив дату “12–14 / VIII. 94”, що й служить підставою датування цього незавершеного твору.

с. 479 ... (Білгородка, недалеко Київа) ... — Білгородка — тепер село Києво-Святошинського району Київської області, розташоване на правому березі річки Ірпінь, за 22 км від Києва. Територія сучасної Білгородки була заселена здавна. У VII–IX ст. тут існувало слов'янське поселення, де згодом виникло місто Білгород. Уперше згадується він у літописі під 980 роком; на той час місто з прилеглими землями перебувало в особистому володінні великого князя київського Володимира Святославича, тут знаходився князівський палац. У 991 р. в Білгороді була збудована фортеця і місто стало одним із найміцніших форпостів в обороні Київської Русі від кочовиків.

... жили в ..., де й городок був невеликий — назва пропущена в автографі. Городком називалося невелике укріплене поселення.

... а за Ірпенем — то вже Деревя... — йдеться про древлян (древлян), східнослов'янське плем'я (союз племен), які у VI–X ст. жили на українському Поліссі. На Київщині їхні землі межували з територією полянських племен.

Орда печенезька так далеко в ліс не залазила, та й останніми часами не стало за її чутно, як Ярослав її під Києвом побив — печеніги — об'єднання тюркських племен, у 890-х рр. печеніги пере-

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
Розділ І. ПРОЗА	5	543
На траві.	7	543
“Я був тоді у гімназії, в останньому класі...”	12	544
Неробочий Грицько Кривий	22	545
Перехожі	39	546
Старий терен	42	547
Остання кутя	48	547
Особисте щастя	58	548
Пан	72	550
Перешкода	82	551
Історія одної ночі	90	552
Ясновельможний сват	106	553
Ніч	123	559
Предок	127	559
Пенати	132	560
Комета	142	560
З похорону	152	561
Тестамент	157	561
Як ми стрічали Новий рік	179	561
Біжниця в Зомербергу	183	562
На горах	196	563
У Святої Софії	200	563
Історія синьйори Занети Альберіго з Венеції	215	565
Розмова з Кривоносом	228	565
Вихрест Олександр	233	566
Розділ ІІ. ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ	239	567
Хмельницький в Переяславі	241	567
Ярослав Осмомисл	299	571
Розділ ІІІ. ПЕРЕКЛАДИ	351	573
В. Гаршин. Чотири дні	353	573
Житіє Олексія, чоловіка Божого	361	573
Житіє святого праведного Филарета Милостивого	367	573
Д. Мамін-Сибіряк. Майя	377	574
Д. Мамін-Сибіряк. Баймаган	386	574
Г. Флобер. Іродіяда	395	574
Предок	419	575

Розділ IV. НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ, ФРАГМЕНТИ	425	575
“Діялося року Божого тисяча сімсот першого...”	427	575
[Приват-доцент]	466	576
“Діялось се — тому років вісімсот, трохи більше”	479	578
“Недалеко великого гостинця зі Львова до Галича...”	494	580
Міліон	499	581
Запорожці	503	581
Дрібні фрагменти	512	582
Розділ V. ДОДАТКИ	515	582
Ранні редакції оповідань	517	582
Остатня куця	517	582
Старий терен [I]	528	583
Старий терен [II]	528	583
Пани	532	583
Авторські передмови до збірок	536	583
[Передмова до збірки “Оповідання”]	536	583
[Передмова до збірки “Sub divo”]	536	584
[Передмова до збірки “З старих карток”]	537	584
Подорож на Ай-Петрі	538	584
КОМЕНТАРІ	543	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	585	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	587	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 13

Серія “Літературно-критичні та художні твори”
(1887–1924)

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректор *О.Тростянчин*

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, І.Гирич та ін.; голов. ред.
П.Сохань. — Львів : Світ, 2002 — .
Т. 13: Серія “Літературно-критичні та художні твори” (1887–1924)
/упор. Г.Бурлака. — 2012. — 592 с.
ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-742-1 (т. 13)

Останній з трьох томів серії “Літературно-критичні та художні твори” умістив завершені літературні тексти і фрагменти 1887–1924 років. Представлені оригінальні прозові й драматичні твори М. Грушевського, а також низка перекладів. Частина матеріалів публікується вперше.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться красним письменством.

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

ББК 63.3 (4 УКР)

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 48,1.
Обл.-вид. арк. 42,0. Тираж 5000 прим. Вид. № 28. Зам. 81П

Державне спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 2980 від 19.09.2007 р. www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк ТДВ “Патент”
88006 м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 4078 від 31.05.2011 р.